

MÉSZÁROS ZSÓFIA

Az 1917-es orosz forradalom értékelése Ny. A. Bergyajev életművében

Az orosz vallásfilozófus, Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev így vallott 1940-ben az 1917-es forradalomról: „Az orosz forradalmat személyes sorsom részeként, nem pedig valami kívülről rám erőszakolt dologként éltem meg. Ennek a forradalomnak még akkor is a részese voltam, ha erős kritikával viseltettem iránta...”¹ A forradalom szerves részét képezte Bergyajev életének: fiatal korában marxista forradalmár volt, az 1905-ös forradalom tapasztalatai azonban komoly szakadást okoztak közte és a hagyományosan forradalmi beállítottságú orosz értelmiség között. Bár az 1917-es forradalmat elkerülhetetlennek tartotta, a későbbi vezetés mégis száműzte őt Szovjet-Oroszországból 1922-ben.

Szellemi útja sokszor rendkívül éles fordulatokat vett: a marxizmustól kezdve az idealizmuson keresztül eljutott egészen a keresztény perszonalizmusig. Csupán két közös motívum figyelhető meg minden egyes filozófiai korszakában: a lázadás és a személyiség szabadságának tisztelete. Ez a két tényező abból a szempontból volt meghatározó jelentőségű, hogy a filozófus mindig kritikusan viszonyult az őt körülvevő szellemi élethez, és ennek következményeképpen mindinkább a sajátosságosan rá jellemző úton haladt. Egész életében újra és újra vizsgálat alá vetette az orosz forradalmat, és több aspektusból is átértékelte, különös tekintettel az értelmére. Mindezt nem mondhatjuk, hogy gondolatai, életműve egészét tekintve, kiadnának egy egységes koncepciót. Ugyanakkor érdemes megvizsgálni, hogy miként formálódik és jelenik meg az 1917-es orosz forradalom a filozófus munkássága során, mivel mindig is egyedi prizmán keresztül szemlélte az eseményeket. Felfogásának sajátossága azonban nem jelenti azt, hogy nem sorolható egyetlen irányzathoz sem: Bergyajev egy olyan vallásfilozófiai iskola részese volt Szemjon Ljudvigovics Frankkal és Nyikolaj Onufrijevics Losszkijjal, amely kísérletet tett arra, hogy megtalálja a forradalom univerzális értelmét és gyökeresen orosz vonásait, s amely „a thermidor megalapozásától a forradalom vallási igazolásáig” húzódó skálán mozgott.² A tanulmányban bemutatásra kerül, hogy miként jelent meg Bergyajev filozófiájában

¹ Bergyajev, Nyikolaj: Önmegismerés. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2002. 297.

² Kosarnij, Valerij Pavlovics: Problema revoljucii v szociologii i filosofii russzkovo poszleoktyabrszkogo zarubezsja, Izvesztija viszsih ucsebnih zavegyenyij – Povolzszkij region, Obscsesztvennije nauki, 33. évf. (2015) 1. sz. 163–184, 163, 177.

egyszerre a marxizmus és a keresztény gondolkodás hatása, s ez mennyiben befolyásolta azt, ahogyan a forradalom genezisé, lefolyását és eredményeit szemlélte.

A marxizmustól az elefántcsonttoronyig

Bergyajev kijevi nemesi családból származott, melyben nagy hagyománya volt a katonai pályának, így a fiatal Nyikolajt is katonai iskolába járaták 17 éves koráig. 20 évesen felvételt nyert a Kijevi Szent Vlagyimir Egyetemre, és megismerkedett Karl Marx írásaival. Ennek hatására fellázadt saját családjának arisztokratikus-katonai világa ellen, s nem csupán elméletben mélyedt el a marxizmusban, hanem egy diákok alkotta forradalmi körbe és egy a munkásosztály felszabadításáért harcoló szövetségbe is belépett. Bár nem sokkal később filozófiai és politikai értelemben is szakított a marxizmussal, élete végéig meghatározó volt számára a Marx által megfogalmazott kapitalizmus-kritika. Többek között innen ered Bergyajev azon gondolatának alapja, hogy a világ és a társadalom igazságtalanságon alapulnak.³

1898-ban a fiatal Bergyajevet már másodszor tartóztatták le forradalmi tevékenységért. Egyetemi pályája véget ért, diplomát sohasem szerzett. A Vologdai kormányzóságba száműzték, ahol többek között Alekszej Mihajlovics Remizovval, Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkijjal és Alekszandr Alekszandrovics Bogdanovval töltötte idejét. Bergyajev későbbi elmondása szerint azonban már ekkor különbségek voltak a forradalmárok között, melyet társadalmi háttérük eltérése okozott: az „aristokraták”, mint ő és Remizov, különböztek a „demokratáktól”, azaz Lunacsarszkijtől és Bogdanovtól. Úgy tartotta, hogy az „aristokraták” döntéseikben sokkal szabadabbak voltak, kevésbé függtek a száműzöttek kollektívájától, és szorosabb kapcsolatot alakítottak ki a helyi társadalommal is.⁴

Ebben az időszakban kezdődött Bergyajev filozófiai „útkeresése”. A filozófus Lev Iszaakovics Sesztovval kötött egyetemi barátsága elindította egy, a marxizmustól távolodó úton. A száműzetésben érett meg benne a gondolat, hogy az elméleti marxizmus és a forradalmi marxista gyakorlat kibékíthetetlen ellentétben állnak az egyéni szabadság eszméjével.⁵ 1901-ben megjelent írásában, a *Szubjektivizmus és individualizmus a társadalomfilozófiában. Kritikai tanulmány Ny. K. Mihajlovszkijről*⁶ című

³ Volkogonova, Olga Dmitrijevna: Ny. A. Bergyajev Intellektualnaja biografija, Moskva, Izdatyelsztvo Moszkovszkovo Unyiverszityeta, 2001. 6–7.

⁴ u. o. 9.

⁵ u. o. 7–8.

⁶ A mű eredeti címe: *Szubjektivizm i ingyividualizm v obscsesztvennoj filozofii. Krityicseszkij etjud o Ny. K. Mihajlovskom*. A mű tudomásunk szerint nem jelent meg magyar fordításban, ezért a tanulmányban szereplő cím csupán nyersfordítás. Eredeti kiadás: Bergyajev, Ny.: *Szubjektivizm i*

műben a marxizmus és idealizmus szembenállását próbálta feloldani, és bizonyos tekintetben kísérletet tett az előbbi megreformálására. A vállalkozás azonban kudarcot vallott, s társai a száműzetésben kritikával fogadták próbálkozását.⁷ Mindebből kitűnik, hogy maguk a forradalmárok sem alkottak olyan egységes világnézeti és társadalmi közösséget, amelyről később a filozófus beszélt.

Bergyajev a száműzetés után ismerkedett meg a teológus-filozófus Szergej Nyikolajevics Bulgakovval, és rajta keresztül a keresztény filozófiával és lelkeséggel. 1904-ben együtt költöztek Szentpétervárra, és az „új vallási tudatként” aposztrofált irányzathoz csatlakoztak, mely Bergyajevet a miszticizmus felé terelte.⁸ Fontos látni: az orosz értelmiség, a marxisták egy része (hiszen Bergyajevhez hasonló szellemi utat járt be Bulgakov és Pjotr Berngardovics Sztruve is) már az 1905-ös forradalom előtt elfordult a társadalmi-politikai problematikától, azonban tagadhatatlan, hogy az első forradalom nagy hatással volt mindegyikükre. Míg eddig csak az elméleti marxizmust hagyta maga mögött Bergyajev, a forradalom tragédiájának tapasztalatát megismerve már a politikai forradalmat is elítélte, mivel az szerinte a rombolásra irányul.

Bergyajev gondolkodásában meg kell különböztetni a forradalom két típusát: a politikait és a lélekben végbemenőt. Fiatal korában, a marxista egyetemista körökkel megismerkedve a politikai forradalom szükségességében hitt, amikor azonban már úgy ítélte meg, hogy ez nem hozhat létre egy neki tetsző világot, egyfajta lelki forradalmat kezdett hirdetni.⁹ Emellett gondolkodásában a szociális igazságosság problematikájának helyét átvette a kultúra kérdése. A filozófus megváltozott világnézete már a *Vehi*, azaz *Mérföldkövek* című 1909-es tanulmánykötetben szereplő írásában megmutatkozott. A *filozófia igazsága és az értelmiség igaza* című cikkben éppen a szellemi igazságkeresés és a materiális/materialista „igazkeresés” közötti ellentmondást domborította ki. Bergyajev kifejtette, hogy az orosz történelem és hatalom olyan pszichológiájú értelmiséget kovácsolt ki, amely érzéketlen lett a szellemi útkeresés iránt, helyett materialista, politikai és utilitarista elveknek vetett alá mindent. A szerző a kialakult helyzetben úgy gondolta, hogy Oroszország kulturális fellendülésére van szükség, amelyhez elengedhetetlen fontosságú lenne, hogy az értelmiség a filozófiai igazság felé forduljon, és a történelem által rákényszerített nézetektől megszabaduljon.¹⁰

ingyividualizm v obszesztvennoj filosofii. Kriticeszkij etjud o Ny. K. Mihajlovskom, Szankt-Petyerburg, Elektriceszkaja tipografija, 1901.

⁷ Volkogonova, i. m. 2001, 10.

⁸ u. o. 10–14.

⁹ u. o. 16.

¹⁰ Bergyajev, Ny.: A filozófia igazsága és az értelmiség igaza, In: Az orosz forradalom démonai. Szerk.: Kiss Ilona. Budapest, Századvég Kiadó, 1990. 11–32, 19, 11, 28.

Elemzésében volt igazság, hiszen az orosz értelmiség valóban erős politikai-társadalmi irányultsággal rendelkezett, azonban az adott történelmi helyzetben vitatott volt, hogy szükséges és lehetséges-e a kultúra és a filozófia felé fordulni. A baloldali értelmiség egyértelműen árulónak, a reakció kiszolgálóinak tartotta a nagyrészt korábbi marxistákból álló szerzői kollektívát nézeteik miatt. Még a liberális értelmiség is vitába szállt a *Mérföldkövek* alkotóival.¹¹ Maga Bergyajev is kritikus szemmel tekintett a *Mérföldkövek*-re idősebb korában: a kötet miatt szakadás következett be a hagyományos forradalmi értelmiség és a kulturális reneszánsz képviselői között. Saját bevallása szerint a kultúra felső rétege túlságosan közömbös volt az élet társadalmi oldala iránt, a forradalmi értelmiségtől való elszakadásuk pedig rányomta bélyegét az 1917-es forradalom természetére.¹²

A bekövetkezett forradalom teljes elutasítása

Már az I. világháború is megérintette a gondolkodót. Az *Oroszország sorsa*¹³ című cikksorozat előrevetíti Bergyajev későbbi gondolatait az orosz különösségről és messianizmusról: a háború teret ad Oroszországnak arra, hogy megmutassa, mi a szerepe a világtörténelemben. Ez a fajta felfogás, mely nem mentes a patriotizmustól, sőt esetenként a nacionalizmustól, jellemző volt a kor idealista gondolkodóira, a *Mérföldkövek* kiadásától kezdve egészen az I. világháború végéig.¹⁴ A forradalom azonban olyan változásokat indított el, amelyek később a *Mérföldkövek* szerzőinek világnézetbeli eltávolodását okozták.

Bergyajev üdvözölte a februári forradalmat, amennyiben az megbuktatta az önkényuralmat,¹⁵ és kísérletet tett arra, hogy „*össz nemzeti és össz állami feladatokat*” oldjon meg.¹⁶ Azonban októberhez közeledve a filozófus már úgy érezte, hogy lehetetlen megállítani a forradalmat, és az romboló szakaszába lépett.¹⁷ Az 1917 áprilisa és

¹¹ Volkogonova, i. m. 2001, 17.

¹² Bergyajev, Ny. A.: Russzkaja igyeja. Osznovnije problemi russzkoj miszli XIX veka i nacsala XX veka. Párizs, YMCA-Press, 1971. 222, 246–248.

¹³ A mű eredeti címe: *Szutyba Rosszii*. A mű tudomásunk szerint nem jelent meg magyar fordításban, ezért a tanulmányban szereplő cím csupán nyersfordítás. Bergyajev, Ny.: *Szutyba Rosszii*, Moszkva, 1918.

¹⁴ Lásd: Stroop, Christopher A.: Thinking the Nation through Times of Trial: Russian Philosophy in War and Revolution. In: Cultural History of Russia in the Great War and Revolution 1914–22. Book 2: Political Culture, Identities, Mentalities, and Memory. Szerk.: Frame, Murray - Kolonitskii, Boris - Marks, Steven G. - Stockdale, Melissa K. Indiana, Slavica Publishers, 2014. 199–220.

¹⁵ Bergyajev, Ny. A.: Kto vinovat? In: Szobranije szocsinyenyij, Tom 4. Párizs, YMCA-Press, 1990. 92–101, 92.

¹⁶ u. ö.: O polityicseszkoj i szocialnoj revoljucii. u. o. 10.

¹⁷ Volkogonova, i. m. 2001, 36–37.

1918 áprilisa között megjelent publicisztikai műveiben egymásnak teljességgel ellentmondó elképzeléseknek adott hangot. Nagy hangsúlyt kapott a bolsevikok felé irányuló kritika, amelyet többek között a marxizmus pozíciójából is megfogalmazott. Azzal érvelt, hogy a szocializmus ideje még nem érkezett el, mivel „az csupán a termelőerők magasfokú fejlődésének, valamint a kultúra intenzifikálódásának eredménye lehet...”¹⁸ Egy alkalommal még azt is állította, hogy nem forradalom ment végbe, hanem egyszerű lázadás történt, „a rend általános bomlasztása, züllés, az állam, nemzet és kultúra halála,”¹⁹ és ez Oroszország lerombolásához vezetett, ahhoz, hogy az ország „egy rakás szemétté” vált.²⁰ Máskor azt írta, hogy az orosz forradalom reakciós természetű, bitorlásra és fogyasztásra irányul,²¹ és véleményét azzal támasztotta alá, hogy leírta a bolsevikok és a feketeszászások közötti hasonlóságokat.²²

A filozófus ebben az időszakban még a patriotizmus hatása alatt volt. Ez abban nyilvánult meg leginkább, hogy bár az értelmiségre helyezte a legnagyobb felelősséget a forradalom bekövetkeztéért, több alkalommal is felvetette a germán hatás kérdését. Úgy vélte, hogy a német szellemi impulzusok erőszakot tettek az orosz lelken, és elültették orosz talajon a nihilizmust (ateizmust).²³ Ez a gondolat általánosan jelen volt a nem-forradalmi orosz gondolkodásban,²⁴ de a németekkel folytatott háború és a bolsevikok állítólagos német támogatásáról szóló szóbeszéddek átemelték a kérdést szellemiről aktuálpolitikai síkra. Mindez azt mutatja, hogy Bergyajev annyira elmerült a forradalom egyes eseményeiben, hogy még nem volt képes olyan absztrakt módon, metafizikai megközelítésben szemlélni a folyamatot, mint később. Ezzel nem volt egyedül: példának okáért a szintén vehista Sztruve, a későbbi fehér tábor tagja ekkoriban Bergyajevhez nagyon hasonló ellentmondásokban fogalmazta meg az orosz forradalom tapasztalatát.²⁵

Az orosz forradalom démonai

1918-ban már egységesebb véleményt formált meg *A mélységből (De profundis)* című, zömmel a *Mérföldkövek* szerzői által jegyzett kötetben megjelent cikkében, *Az orosz forradalom démonai*-ban. Írásában a forradalom pusztító-romboló mivoltának

¹⁸ Bergyajev, Ny. A.: Objektivnije osnovi obszecsztvennosztyi. In: Szobranijje szocsinyenij, Tom 4. Párizs, YMCA-Press, 1990. 38–46, 43.

¹⁹ u. ó.: Bila li v Rosszii revoljucija. u. o. 102–112, 105.

²⁰ u. ó.: Mir “burzsuznij” i mir “szocialisztjicseszki”. u. o. 47–55, 54.

²¹ u. ó.: Duhovnij i matyerialnij trud v russzkoj revoljucii. u. o. 65–74, 68.

²² u. ó.: Pravda i lozs v obszecsztvennoj zsziznyi. u. o. 83–91, 87.

²³ Bergyajev, Kto vinovat? 1990, 93.

²⁴ Stroop, i. m. 2014, 211–214.

²⁵ Kosarnij, i. m. 2015, 167.

gyökereit próbálta meglegelni az orosz lélekben. Bergyajev az orosz irodalom nagyjai, Nyikolaj Vasziljevics Gogol, Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij és Lev Nyikolajevics Tolsztoj művei alapján elemezte a forradalmat. A filozófus elmélete szerint Gogol írta le először azokat a jelenségeket, amelyek ellen a revolúció zászlót bontott.²⁶ Dosztojevszkij prófétált az eljövendő forradalomról, mert meglátta, hogy az orosz forradalmiság nem politikai vagy szociális, hanem vallási és metafizikai alapokon nyugszik.²⁷ Végül Bergyajev szerint Tolsztojban és morális értékeléseiben manifestálódott mindaz a rossz, ami később magában a forradalomban is megjelent.²⁸

Mint sok más, a forradalmat ellenző társa, az eseménykort ő is nagyon sötéten írta le: „Szörnyű katasztrófa történt Oroszországgal: mélységes-mély, sötét szakadékbba zuhant... Az orosz forradalom nemzetellenes volt: Oroszországot lélektelen holttesté változtatta... Az orosz forradalmat a nemzet régi vétkei és bajai idézték elő s irányították: orosz démonok munkáltak benne még akkor is, ha ellenségeink elpusztításunkra használták fel őket.”²⁹ Tehát már itt megjelent Bergyajevnél az a későbbiekben is meghatározó gondolat, hogy az 1917-es forradalom szervesen orosz jelenség. Ugyanakkor a forradalom tragikussága miatt arra a következtetésre jutott, hogy mindezt csak egy külső ellenség tehette, amely Oroszország halálát szomjazta. Itt azonban a filozófus már nem hangoztatta nyíltan a germán szellemi és anyagi felelősség kérdését; ez talán nem illett bele abba az elvont tárgyalásmódba, amelyet a tanulmány során alkalmazott.

A forradalom ebben az írásban emberek feletti jelenség, amely az orosz lélekből következik, s amely az orosz lélektől függetlenül szinte megszemélyesül.³⁰ Az egész írás erősen a miszticizmus nyelvét használja, amennyiben a forradalmat orosz „ördögök” tevékenységének tartja: „...a hazugság és a csalárdság ördöge, az egyenlőség ördöge, a becsstelenség ördöge, a tagadás ördöge, a behódolás ördöge és még sorolhatnák. És ezek a nihilista ördögök már régóta gyötrik Oroszországot.”³¹ Úgy gondolja, hogy ezektől meg kell tisztítani a népet, de ehhez belső fordulat, szellemi újjászületés szükséges (ahogy már a *Mérföldkövek*-ben is írta), és nem politikai forradalom.³²

Bergyajev itt még nem távolodott el a *Mérföldkövek* szellemiségétől. *Expressis verbis* meg is fogalmazta, hogy „...a *Mérföldkövek*-et most már nem fogadná

²⁶ Bergyajev, Ny.: Az orosz forradalom démonai, In: Az orosz forradalom démonai, i. m. 1990, 267–304, 270–273.

²⁷ u. o. 276.

²⁸ u. o. 292–296.

²⁹ u. o. 267–268.

³⁰ u. o. 295.

³¹ u. o. 269.

³² u. o. 275.

olyan ellenségesen az orosz értelmiség sem, mint ahogy ez megjelenésekor történt.”³³ Bár ebben az írásban megfigyelhető egyfajta ellentmondás azzal kapcsolatban, hogy az orosz forradalom mennyiben „orosz” és mennyiben külső ellenségek tevékenységének eredménye, a koncepció mégis megkülönböztethető olyan személyek véleményétől, akik teljesen idegen jelenségnek tartották a forradalmat, pl. az „új vallási tudat” vagy akár a liberalizmus képviselői. Példának hozhatjuk Dmitrij Szergejevics Merezkovszkij, az „új vallási tudathoz” kapcsolható csoportosulás vezéregyéniségének kijelentését, miszerint „bármely sikeres intervenció el fogja törölni még az emlékét is a forradalom óta bekövetkezett változásoknak.”³⁴ A híres liberális történész és az Ideiglenes Kormány tagja, Pavel Nyikolajevics Miljukov pedig egy 1920-as írásában, a *Bolsevizmus mint nemzetközi veszedelem*-ben úgy írta le az októberi forradalmat, mint egy nemzetközi szocialista összeesküvés termékét, mely a februári nemzeti forradalmat külföldi segítséggel, háborúellenes propagandával döntötte meg, s hozta létre saját, defetista forradalmát.³⁵

Tagadhatatlan, hogy Bergyajev ekkori írásaiban érzékelhető az események friss tapasztalata. Ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy az ő személyes sorsában nem feltétlenül csak negatív benyomások kapcsolódnak a forradalomhoz az 1922-ig húzódó időszakból. A filozófus a forradalom és a polgárháború idején Moszkvában tartózkodott. 1918-ban létrehozott egy nem marxista szellemi központot, a Szellemi Kultúra Szabad Akadémiáját, amely száműzetéséig nagy sikerrel működött olyan ismert gondolkodók közreműködésével, mint Andrej Nyikolajevics Belij, Vjacseszlav Ivanovics Ivanov vagy Frank. 1920-ban kinevezték a Moszkvai Egyetem professzorává, annak ellenére, hogy nem volt diplomája.³⁶ Bizonyos tekintetben a rendszer kedvezményezettje volt: saját elmondása szerint több alkalommal is ő volt az, aki közbenjárta kollégái érdekében Lev Boriszovics Kamenyevnél, a Politbüro tagjánál, ill. egyike volt annak a 12 híres írónak, akik kiemelt fejadagot kaptak. Ugyanakkor a hivatalos fejadag elrendelésével egy időben tartóztatta le először a Cseka.³⁷ Erre az úgynevezett „taktikai központ” ügyének felgöngyölítésekor került sor. A kihallgató maga Feliksz Edmundovics Dzerzsinszkij volt, aki „beszélgetésük” után még haza is kísértette a filozófust.³⁸ A második letartóztatás már nem így ért véget. 1922-re olyan megfontolások játszottak szerepet a politikában, amelyek szerint a

³³ u. o. 301.

³⁴ Idézi: Volkogonova, i. m. 2001, 39.

³⁵ Miliukov, Paul: *Bolshevism: An International Danger. Its Doctrine and its Practice through War and Revolution*. New York, Charles Scribner's Sons, 1920. 64, 67–69, 83.

³⁶ Volkogonova, i. m. 2001, 40–41.

³⁷ Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 306–307.

³⁸ u. o. 314–316.

burzsoáziának, arisztokráciának nem volt helye az országban, mert semmiképpen sem volt megengedhető a visszatérés a régi rendszerhez.³⁹ Az egykori „vehisták” számon voltak tartva,⁴⁰ és ez, valamint a bolsevikok felé irányuló kendőzetlen kritika már nagyobb súllyal estek latba, mint az esetleges személyes kapcsolatok a párt vezetőségében. Először „ráijesztettek” Bergyajevre, és letartóztatták egy hétre, majd amikor kiengedték, megkapta a Politbüro döntését arról, hogy száműzik az országból.⁴¹

Történelmen belüli ítélet

A filozófus 1922 szeptemberében Berlinbe ment, majd két évvel később átköltözött Párizsba. Itt töltötte életének hátralévő 24 évét.⁴² Valószínűleg a száműzetés megrázkódtatásának közvetlen hatására írta 1924-ben *Gondolatok az orosz forradalomról* című művét. A filozófus összes írása közül talán ez az, amelyben leginkább elítéli a forradalmat. A történetek filozófiai értelemben kerülnek vizsgálat alá (bár felbukkannak történeti okok is). Bergyajev a forradalmat Joseph de Maistre hatására természeti erőnek, betegségnek, hatalmas szerencsétlenségnek mutatja be.⁴³ A sátáni természetű forradalmat maga Isten küldi, hogy a bűnös nép tanuljon belőle.⁴⁴ Ilyen értelemben a bolsevikok nem jobbak és nem is rosszabbak azoknál, akik bármikor a világtörténelemben forradalmat „csináltak”. Ők csupán eszközök egy magasabb erő kezében, amelyet ha akarnának sem tudnának megállítani vagy irányítani. Nem a bolsevikokon múlt, hogy hatalomra kerültek, mert szinte természeti törvény, hogy a forradalom lefolyása során a mérsékeltek elbuknak és a szélsőséges erők győzedelmeskednek. Az adott történelmi helyzetben ugyanis a bolsevikok gondolkodása bizonyult realistának, míg a kadetoké utópista volt.⁴⁵

Az előző íráshoz hasonlóan itt is kettős a bolsevizmus jellemzése: a bolsevikok részei is az orosz történelemnek, meg nem is, amennyiben „...a bolsevizmus az orosz eszme perverz, fonákjára fordított megvalósulása volt, és ezért győzött.”⁴⁶ Bergyajev a forradalom mindkét szélsőségét elítéli: „A gyűlölet és gonoszság pártja egy párt; benne egyesülnek a kommunisták és a szélsőséges monarchisták.”⁴⁷ A forradalomért

³⁹ Dmitrijeva, Nyina A.: Lenin és az orosz értelmiség: 1922 - a „filozófusok hajó”-jának áttekintő története. *Eszmélet* 19. évf. (2007) 4. sz. 156–183, 167.

⁴⁰ Dmitrijeva, i. m. 2007, 157.

⁴¹ Volkogonova, i. m. 2001, 43.

⁴² Volkogonova, i. m. 2001, 46.

⁴³ Bergyajev, Ny. A.: Razmislennija o russzkoj revoljucii, In: Szmiszl isztorii. Novoje szrednyevekovej. Moszkva, Kanon+, 2002. 256–285, 256, 264.

⁴⁴ u. o. 270.

⁴⁵ u. o. 258.

⁴⁶ u. o. 259.

⁴⁷ u. o. 261–262.

szellemi értelemben mindenki felelős, még maga a filozófus is: „Mindenért a zsidókat, szabadkőműveseket, értelmiséget hibáztatni ugyanolyan ferdítés, mintha mindenért a burzsoáziát, nemességet és a régi hatalmat hibáztatnák... Nem, a gonoszság forrása bennem magamban van, és köteles vagyok felvállalni a bűnt és a felelősséget.”⁴⁸ Ilyen értelemben a teljes forradalom előtti rendszer magában hordozta a forradalmat, ami arra utal, hogy Bergyajev, ha nem is értett vele egyet, elkerülhetetlennek és visszafordíthatatlannak tartotta azt.⁴⁹ E gondolat miatt szembe került az emigráció nagy részével, akik a polgárháború végeztével éppen csak kezdtek ráébredni arra, hogy helyzetük nem csupán időleges.⁵⁰

A polgárháború befejeztével Bergyajev már megpróbálkozott jellemezni az új rendszer természetét is. A filozófus a forradalom két pozitívumát ismerte el. Az egyik, hogy már az orosz parasztot is magázni kell, azaz megjelent az egyes emberek társadalmi pozíciójától független tisztelet egymás iránt.⁵¹ A másik pozitívum (öröm az örömben), hogy az üldöztetés megtisztíthatja a pravoszláv egyházat, amely hasonlatosabb lehet Krisztus történelemfölötti egyházához, és ebből talán egész Oroszország részére új élet sarjadhat.⁵² Ugyanakkor a negatívumok meghatározó többségben vannak: Bergyajev meglátása szerint egy új, militáns antropológiai típus lépett elő, s diadalmaskodott nem csak az arisztokrácián, hanem a forradalmat előkészítő értelmiségen is, és mind a nemesi, mind az értelmiségi típusú orosz kultúra hordozói eltűntek.⁵³ Megszakadt a kulturális hagyomány.⁵⁴ A forradalom véget vetett minden szabadságnak.⁵⁵ Szellemi szempontból azt tartja a leginkább sajnálatosnak, hogy éppen a kommunista forradalom folyományaképpen lett először Oroszország burzsoá és kispolgári lelkiületű.⁵⁶

Érdekes azonban, hogy amikor Bergyajev a forradalomról és az új rendszerről beszél, nem egészen befejezett tényként kezeli azokat. Értelmezésében a forradalom akkor ér véget, amikor maga termeli ki saját ellenmérgét.⁵⁷ A forradalomnak nem ellenforradalom, vagy polgárháború vet véget: Bergyajev olyan alkotóerők

⁴⁸ u. o. 263.

⁴⁹ u. o. 260, 262.

⁵⁰ Volkogonova, i. m. 2001, 3.

⁵¹ Bergyajev, Razmislenijja. 2002, 277.

⁵² u. o. 271, 282, 285.

⁵³ u. o. 277–278.

⁵⁴ u. o. 280.

⁵⁵ u. o. 263.

⁵⁶ u. o. 279.

⁵⁷ u. o. 258.

megjelenéséről beszél, melyek új eszméket dolgoznak ki maguknak.⁵⁸ Ez a forradalom belső meghaladása, a tulajdonképpeni *thermidor*, amit aztán egy politikai fordulat követhet.⁵⁹

A *Gondolatok az orosz forradalomról* gondolatvilágában nagyon is érezhető a keresztény filozófia hatása: a forradalom isteni eredete, a nép felelősségre vonása bűneiért, a történelem teleologikus felfogása. Mindazonáltal nem lehet Bergyajevet azzal vádolni, hogy reakciós lenne, hiszen nem a fehérek vagy a régi rendszer apologetikáját szolgálja. Ez a tény meghatározta Bergyajev további sorsát, egyre fokozódó különállóságát az emigrációban. A filozófus saját szavaival így írta le helyzetét: „Különös az én sorsom: a balosok jobbosnak tartanak, a jobbosok balosnak, az ortodoxok eretneknek, az eretnekek ortodoxnak, én magam pedig saját alakomat mindig eltorzítottnak érzem...”.⁶⁰ Nem szimpatizált ugyan a szovjet rendszerrel, de a nyugati demokratikus és kapitalista országokban az emigráció körében eltöltött idő tapasztalata felidézte a fiatal korában olvasott marxista irodalom kapitalizmus-kritikáját, valamint az ehhez kapcsolódó mély érzelmeket.⁶¹ A marxizmus és a kereszténység ötvözte gondolkodásában talán az imént bemutatott tanulmánnyal egy időben keletkezett *Demokrácia, szocializmus és teokrácia* című írásban tükröződik legerősebben. Bergyajev ebben egyenesen keresztény szocialistának nevezi magát.⁶² Mind a tiszta demokráciát, mind a tiszta szocializmust kritizálva leírja az általa ideálisnak képzelt államformát: egy olyan teokráciát, melyben az emberek nem valamely külső kényszer, hanem egy belső lelki fordulat alapján élnek harmonikusan egy (többek között szociálisan is) igazságos rendszerben.⁶³

Megértés – felmentés nélkül

A marxizmus hatásának erősödése a filozófus 1937-es *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című művében érhető igazán tetten. Nem fordul teljesen szembe korábbi gondolataival, hiszen legtöbb írásában már eddig is jelen volt a motívum, miszerint a forradalom szervesen orosz és nemzeti. Itt ez kiegészül a nemzetköziség kategóriájával is, amennyiben az orosz forradalmat meghatározó kommunizmust nyugati ötletek orosz megvalósulásának tartja, a világ megváltására irányulónak tekinti. A kommunizmus már nem egy külső ellenség által ártó szándékkal elhintett

⁵⁸ u. o. 259, 261.

⁵⁹ u. o. 268.

⁶⁰ Bergyajev Lev Sesztovnak írt levelét idézi Volkogonova, i. m. 2001, 54.

⁶¹ Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 111–112, 127, 321.

⁶² Bergyajev, Ny. A.: Gyemokratyija, szocializm, tyekratyija, In: Szmiszl isztorii, i. m. 465–486, 485.

⁶³ Bergyajev, Gyemokratyija, 2002, 482–483.

eszme; Bergyajev egyszerű tényként ír arról, hogy a kommunizmus nyugati eredetű. Tézisében odáig megy, hogy a kommunista forradalom csak Oroszországban mehetett végbe.⁶⁴ Keresztény és orosz történetfilozófiai hagyomány az eszkatologikus történelemfelfogás, s e hagyományt követve Bergyajev elemzésében egy szekuláris eseménysort vallási láncra fűz fel.⁶⁵ Bár a kereszténységre és a marxizmusra is jellemző, hogy a történelmet teleologikusan értelmezi, Bergyajev valószínűleg inkább a keresztény hagyományból táplálkozott, amikor az orosz történelem forradalomra való kifutását úgy mutatta be, hogy mind a hatalom, mind az értelmiség ténykedései ahhoz járultak hozzá, hogy a sajátosan orosz típusú kommunizmus kifejlődjön és hatalomra jusson. Érdekes, hogy bár ellenkező előjellel, de a szovjet történelemfelfogás is hasonló narratívát használt, amennyiben a 19. századi orosz történelmet a forradalmi helyzetek „fokozódásaként” és elnyomásaként mutatta be.

Az orosz forradalom *démonai*-hoz hasonlóan Bergyajev itt is lelki okokkal próbálja magyarázni a forradalom geneziséét, azonban már nemcsak irodalmi szövegekből bontja ki elméletét, hanem az egész orosz értelmiség történetét, filozófiáját, kultúráját, lelki alkatát elemzi. A filozófus koncepciója szerint az orosz néplélek vallásos, messianisztikus irányultsága, pravoszláv aszkézise abban nyilvánult meg, hogy a valósággal elégedetlen, felülről elnyomott értelmiség vallási energiáit a szocializmusra vetítette, nihilistává vált, elmerült hivatástudatában, és egyre embertelenebb eszközöket tartott megengedhetőnek azért, hogy általa emberségesnek gondolt változásokat eszközöljön ki, s az emberiséget Isten nélkül váltsa meg. A forradalom és ezen keresztül a hatalom önmagáért való céllá vált.⁶⁶

Ebben a műben Bergyajev bizonyos mértékig szakít a miszticizmussal: a forradalom itt már nem csupán Isten büntetése, hanem konkrét történeti okai is vannak. A szlavofilek és a hivatalos állami ideológia által is használt pravoszlávia-autokrácia-népiség hármának megbomlásából vezeti le az eseményeket. A cárizmus elnyomta a népet, ellenséges volt az értelmiség felvilágosodásával szemben, maga alá vetette a pravoszláv egyházat, s így aláásta saját morális támaszát. A pravoszláv egyház hagyta magát az állam által teljességgel alávetni, alacsony műveltséggel rendelkezett, nem volt képes erkölcsileg támogatni a népet és a cárizmust, vagy a kettőt összekötni. Maga a nép

⁶⁴ Bergyajev, Ny.: Az orosz kommunizmus értelme és eredete. Budapest, Századvég Kiadó, 1989. 84, 96–97, 124.

⁶⁵ Lásd például a „Moszkva – harmadik Róma” elméletét és annak utóéletét (Filippov Szergej, „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. In: Aetas 10. évf. (1995) 3.sz. 5–31.). Az elmélettel maga Bergyajev is párhuzamot von. (i. m. 1989, 155.)

⁶⁶ Bergyajev, i. m. 1989, 23, 25, 28, 45–47, 54, 68–70, 138, 151.

pedig eltávolodott a vallástól, és elterjedt körében az ateizmus. Mindez megroppantotta az orosz monarchiát, ami a háború hatására teljesen összeomlott. Ha nem lett volna háború, a forradalom akkor is végbement volna, csak más időben és más módon.⁶⁷ A forradalom elkerülhetetlenségének gondolata tehát ennek az értelmezésnek is szerves része volt.

Bergyajev ebben a koncepciójában 20 év távlatából szól a forradalom eredményeiről és a kialakult szovjet rendszerről, szovjet valóságról. Ezen a ponton a forradalmi hagyományhoz nyúl, ugyanis abban látja az esemény jelentőségét, hogy a bolsevizmus (a maga erőszakos természetével) felszabadította a népi erőket, és történelmi aktivitásra hívta őket.⁶⁸ Bergyajev szerint a rendszer megváltoztatta az orosz népet, amely már nem Istenben, hanem a szocializmusban és a gépekben hisz.⁶⁹ A kultúra szintje alacsony, mert alapjai megváltoztak: a magas kultúrával rendelkező értelmiség elszakadt a kultúra alsó szintjétől, s az utóbbi vált dominánssá a forradalom során.⁷⁰ Az új szovjet ember hódító, már nemcsak pusztítani akar, hanem szervezni és építeni is. A filozófus úgy gondolja, hogy az emberek „amerikanizálódtak”, amennyiben már nem álmodoznak, hanem gyakorlatiasan cselekednek.⁷¹

Bergyajev felveti a gondolatot, hogy az új szovjet rendszerben újfajta szabadság van. Ez a korábbi bergyajevi gondolatokhoz képest új elem. Ő, a „szabadság filozófusa” a szabadságon nem az „akarat szabadságát” értette, mint általában a filozófiában szokás, hanem (többek között) „személyisége belső függetlenségét és meghatározottságát, alkotóerőt, nem pedig választást az elem állított jó és rossz között, hanem a jónak és a rossznak a teremtését.”⁷² Itt viszont felismer a szovjet rendszerben egy másik típusú, nem vallásfilozófiai értelmű, de hasonlóan aktív szabadságot: az élet mindennapi újrateremtésének szabadságát, a szabadságot, hogy a szovjet ember megváltoztassa Oroszország, sőt az egész világ életét.⁷³

Ebben a periódusban, a II. világháborúhoz közeledve Bergyajev pozitívan értékelte a szovjethatalom szerepét is, mivel az nem csupán a kommunisták hatalmát jelentette számára, hanem olyan hatalmat is, amely „érdekelt volt az állam védelmében és gazdasági fejlődésében.”⁷⁴ A filozófus ugyanakkor el is ítélte a sztálini

⁶⁷ u. o. 144–149.

⁶⁸ Ilyen értelemben, bár sok hasonlóságot lát közöttük, a bolsevikok forradalmát pozitívabban értékeli, mint Nagy Péterét, amely Bergyajev szerint arra irányult, hogy megerősítse, és a nyugati kulturális fejlődéshez csatlakoztassa az orosz államot. (Bergyajev, i. m. 1989, 16.)

⁶⁹ u. o. 134.

⁷⁰ u. o. 120–121, 247.

⁷¹ u. o. 149–153.

⁷² Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 80.

⁷³ Bergyajev, i. m. 1989, 163.

⁷⁴ Kosarnij, i. m. 2015, 181.

rendszert: úgy írt, mint a II. világháború után nagy népszerűsége szert tevő totalitarizmus-elmélet képviselői. A sztálinizmus és faszizmus olyan hasonlóságait elemezte, mint az államkapitalizmus, nacionalizmus, vezető-kultusz, militarizált fiatalság, vagy a totális állam.⁷⁵ Szellemi értelemben is éles kritikával illette a rendszert a személyiség tagadásáért, az individuum építőanyagként való használatáért.⁷⁶ Bergyajev szociális értékek felé történő visszamozdulását jelzi, hogy a rendszert azért kritizálta, mert összekapcsolta a szociális igazság megvalósítását az erőszakkal, a bűnnel, a kegyetlenséggel és a hazugsággal.⁷⁷

Az orosz kommunizmus értelme és eredete-ben vannak problematikus pontok is. Példának okáért a filozófus valamely eszmetörténeti jelenséget sokszor csupán annak egy-egy alakján keresztül szemlél. Szintén megemlítendő, hogy összemossa a különböző jelenségeket, például a marxi szocializmust, az orosz szocializmust, a bolsevizmust, a kommunizmust és a sztálinizmust, determinisztikus gondolkodásában pedig az orosz eszmetörténet minden egyéniségében inkább a közös nevezőt keresi, még akkor is, ha adott esetben a különbségek fontosabbak lennének.⁷⁸ Továbbá azzal a gyakorlattal, hogy az orosz néplelket kettősségekben és ellentétpárokból elemzi (pl. vallásos–nihilista, lázadó–szolgalelkű), gyakorlatilag minden általa említett irányzatban és szereplőben megtalálja az ellentétpár egyik oldalát, és saját elméletének igazolását.⁷⁹ Gondolatainak ellentmondásosságát ugyanakkor ő maga is felismerte, és a következővel magyarázta: „... világszemléletem többsíkú, és talán emiatt vádolnak ellentmondásossággal. Ez kétségkívül jellemző filozófiámra, annak lényegéből fakad, és ezt nem lehet és nem is kell kiküszöbölni.”⁸⁰ A többsíkúság alapvetően nem jelentene problémát, hiszen komplex történeti és eszmetörténeti jelenségeket így lehet árnyaltan értelmezni. Ugyanakkor Bergyajev írásmódjában ezek a síkok időnként egymásba csúsznak, ami azt eredményezi, hogy ezekben az esetekben nehéz megragadni egy koherens értelmezést az árnyaltság (vagy esetenként a túlzott leegyszerűsítettség) mögött.

⁷⁵ Bergyajev, i. m. 1989, 158. Meg kell jegyezni, hogy a II. világháború kezdetétől Bergyajev még határozottabban a Szovjetunió pártján állt patriotizmusából kifolyólag, és innentől kezdve kevésbé tett egyenlőségjelet a sztálinizmus és a faszizmus közé. A háború után azonban kiábrándult, mert korábban azt remélte, hogy a harctól és a heroizmustól több lesz majd a szabadság a Szovjetunióban. (Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 447–448, 463.)

⁷⁶ Bergyajev, i. m. 1989, 164–165.

⁷⁷ u. o. 159.

⁷⁸ Krausz Tamás: Bergyajev aktualitása. Eszmélet. 2. évf. (1990) 4. sz. 58–70.

⁷⁹ Ilyen momentum például, hogy Leninben egyszerre csúcsosodott ki az orosz despotizmus és az orosz ellenzéki értelmiségi hagyomány is. (Bergyajev, i. m. 1989, 125.)

⁸⁰ Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 392.

Egy filozófusi pálya íve

Ha az évek során folyamatosan változó bergyajevi forradalomértelmezéseket összehasonlítjuk, akkor felismerhetünk egy ívet szellemi útjában. Felnőtt élete elején a szociális problematika állt gondolkodásának homlokterében, azonban az oroszországi szociális irányultságú áramlatok túlságosan ellentmondtak az ő személyiségközpontú világképének, ezért a kultúra és a vallás felé fordulva határozottan elítélte ezeket az áramlatokat és az általuk követelt forradalmat. Amikor azonban a forradalom már kézzel fogható valósággá vált, visszafordíthatatlanságot és elkerülhetetlenséget fedezett fel benne. Hazájából való száműzetése a forradalom elítélésére készítette, de az emigráció szellemi közege, valamint a nyugati országok társadalmi valósága ismét felébresztette benne a szociális problematika iránti érdeklődést, ha már nem is teljesen marxista, hanem keresztény talajon, és a kulturális-perszonalista problematika középpontiságát kevésbé megingatva. Ez a fajta szellemi mozgás okozta azt, hogy míg a forradalom kitörésekor egyértelműen az értelmiségre és a németekre helyezte a felelősséget, később már mindenkiket felelősnek (bűnösnek) tartott, s az 1940-es *Önmegismerés*-ben odáig jutott, hogy leginkább a régi reakciós rendszert hibáztatta.⁸¹ Míg a forradalmat eredetileg nemzetellenesnek tartotta, később az ördögi orosz valóságban, majd az orosz történelem menetében találta meg okait, és arról beszélt, hogy „eredményeit tekintve egyre inkább nemzeti jelleget ölt.”⁸² Míg eleinte teljesen ellenségesen viszonyult a forradalomhoz, élete végén bizonyos szempontból szükségesnek, szociálisan előremutatónak és jogosnak tartotta,⁸³ s úgy gondolta, hogy nem is kívánatos a visszatérés a régi világhoz.⁸⁴ Ez nem csupán az eseményektől való távolodásnak, a nagyobb rálátásnak, a II. világháború kiváltotta erős patriotizmusnak tudható be, hanem egy bizonyos mértékű lelki szükségletnek is. A forradalom hatalmas törést hozott Bergyajev és országa helyzetében s élete vége felé ennek a törésnek kereste az értelmét. Ez először az isteni gondviselés tervébe illesztett, történelmen belüli végítélet formáját öltötte, később pedig egyfajta orosz történelmi-lelki-szellemi „fejlődéstörténetben” öltött alakot. Az értelem keresése azt az érdekes helyzetet teremtette, hogy bár Bergyajev emigrációban élt, a keresztény egzisztencializmus és perszonalizmus filozófiáját hirdette, a bolsevikokkal szemben nagyon is kritikus volt és élete végéig írt a forradalom démoni természetéről, mégis, a kereszténység, a marxizmus és a szlavofil-talajos eszmék egyéni keveredésének folyamánaképpen forradalom-képében idővel mégis egyre dominánsabbak lettek azok az elemek, amelyek éppen az orosz forradalom támogatóinak voltak sajátjai.

⁸¹ u. o. 297.

⁸² Bergyajev, i. m. 1989, 124.

⁸³ Bergyajev, *Önmegismerés*. 2002, 219, 297.

⁸⁴ u. o. 208.